

Eesti keel keeleatlastes

Vilja Oja

eesti keele instituudi vanemteadur

100 aastat tagasi trükiti esimene keeleatlase köide

Aastail 1902–10 avaldati Jules Gilliéroni ja Edouard Edmonti koostatud 35-köiteline prantsuse murdeatlas, „Atlas linguistique de la France”. Selle 1920 kaardil esitatakse sõnade häälikulised variandid nii emamaal kui ka naaberriikide Hispaania ja Itaalia territooriumil kõneldud prantsuse murretest. Esimene rahvuskeele atlas innustas paljusid lingviste, sealhulgas eestlast Andrus Saaretest ja soomlast Lauri Kettuneni, rakendama sama meetodit oma keele uurimisel.

Mis on keeleatlas?

Teame, et atlas on kogumik maakaarte. Keeleatlase kaartidel näeme sõnavara, grammatiliste vormide, häälikuvariantide ja muude keelenähtuste maa-alalist levikut. Lokaalse keelekasutuse iseärasused, sarnasused ja erinevused ilmnevad murrete tasandil, mistõttu klassikaliste keeleatlaste koostajad ongi uurinud just murdekeelt.

Küsimustiku järgi kogutud keelematerjal kantakse kaardile kas a) levikupiirkondadena, märgistades need värvide, viirutuste jms või eraldusjoonte, nn isoglosside abil, b) tingmärkidega, mille kuju, suuruse ja värvi valikul arvestatakse kaardistatava nähtuse erinevuste iseloomu, või c) tsitaatidena (st sõnad, häälikuvariandid vms kirjutatakse otse kontuurkaardile).

Viimane märkimisviis on kahtlemata kõige täpsem, kuid nõuab kaardil palju ruumi, samuti ei anna tsitaatkaart esmapilgul haaratavat pilti eri keelendite leviku kohta. Sümbolid ja isoglossid võimaldavad kaardi koostajal soovi korral tähistada mitu keelendit sarnaselt, tuues

sel moel kaardil paremini esile mingit muud nähtust puudutavad erinevused. Näiteks *soe* on lõunaeesti murretes *lämmi* või *lämi*. Illustreerimaks kahe eri päritoluga sõna levikupiire, võib kaardil koondada põhjaeestilised häälikuvariandid *soe*, *sue*, *suoja* ühe ning lõunaeestilised *lämmi* ja *lämi* teise märgi alla.

Keelekaardid nagu mis tahes maakaardid kujutavad mitmesuguse ulatusega territooriume. Enamik seni avaldatud keeleatlasi on piiratud ühe keele levilaga või osaga sellest, kuid on koostatud ka mitme keele ala hõlmavaid atlasi. Eesti murdeainest on kaardistatud kolme erineva geograafilise ulatusega atlase tarvis. Andrus Saareste koostatud „Eesti murdeatlase” ja „Väikese eesti murdeatlase” aluseks on 1920.–40. aastate Eesti kaart. Soome, Eesti ja Karjala lingvistide ühistööna tehakse praegu atlas, mille kaartidel esitatakse kõrvuti kõigi läänemeresoome keelte materjal, selle pealkiri on ladinakeelne, „Atlas Linguarum Fennicarum”. Suurimat maa-ala käsitleb Euroopa keelte atlas – „Atlas Linguarum Europae”.

Eesti murdeatlased

1938. aastal ilmus Tartus Andrus Saareste „Eesti murdeatlase” (lühendatult EMA) esimene vihik ja kolm aastat hiljem teine vihik. Need koos sisaldavad 66 tsitaatmeetodil koostatud keelekaarti. Murdenäited on kirja pandud täpses foneetilises transkriptsioonis ehk häälduskirjas. Teadete (tsitaatide) hulk ühel kaardil on tavaliselt *ca* 150–200. Paljudele kaartidele on lisatud veel väike üldistav kaart, millel keelendi levikupiirid on näidatud isoglossi või viirutuste abil.

EMA 2. vihikus on ära toodud kavandatava 3.–7. vihiku sisukord, kust leiame 152 kaardi nimetused. Sõja tõttu töö katkes. Andrus Saareste emigreerus Rootsi, kus jätkas eesti murdematerjali kaardistamist.

1955. aastal avaldati Uppsalas Andrus Saareste „Väike eesti murdeatlas”, mida autor ise on nimetanud EMA jätkuks. EMAst erineb see väiksema formaadi ja osalt ka ülesehituse poolest. Siin on kokku 149 keelekaarti, millest 20 leheküljesuurust tsitaatkaarti on varem EMAs avaldatud; teistel, väiksemamöödulistel kaartidel asendavad foneetilisi sõnakujusid tingmärgid. Leidub ka üldistavaid, keelendi levikupiire osutavaid kaarte. Atlase lõpus on katse esitada tekstigeograafiat, st tõlgitud ühiskeelne tekst 26 eesti murrakusse.

Suur osa kaarte neis atlases on onomasioloogilised, st kaardistatud on üht mõistet tähistavad murdesõnad. Näiteks kaardilt „seelik” selgub, kus on seda kehakatet nimetatud *seelikuks*, kus kasutatud muid nimetusi, nagu *kört*, *körtsik* või *kortsik*, *kuub*, *ümbrik*, *alune*, *ame*, *undruk*, *pallapool*, *küüt*, *jupka*, *prunts* jt.

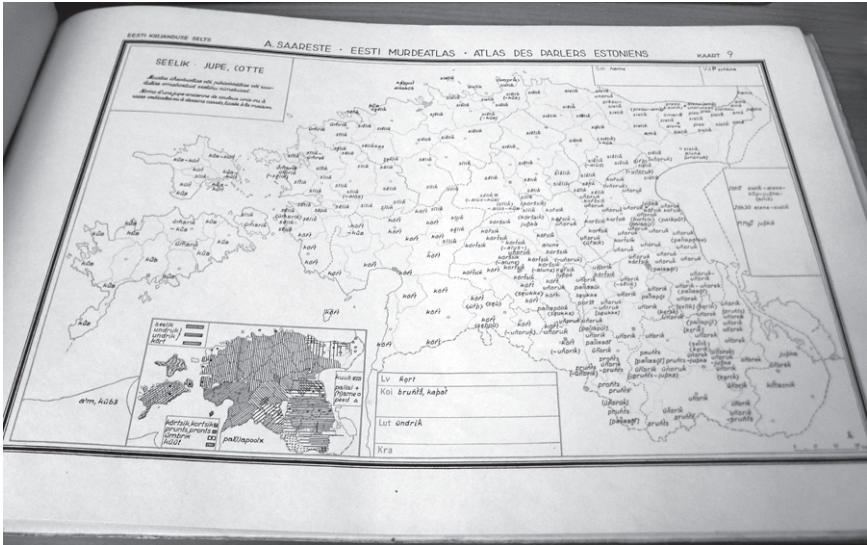
Paljude sõnakaartide eesmärk on näidata mingi grammatilise vormi variantide levikut. Nii esitatakse omaette kaartidel tegusõna *laskma* vormide *lasta*, *lasksin* ja *laskis* murdevariandid, sõna *käsi* on kaardistatud mitmuse osastavas käändes, sõnad *sõda* ja *pada* ainsuse omasastavas käändes jne. Nende kõrval leidub puhtgrammatilisi kaarte, kus näeme mitme sama tüüpi sõna muutevormide põhjal tehtud üldistust. Neil saame võrrelda näiteks käände- ja pöördelõppude, tunnuste ning liidete variantide levikut.

Ehkki sõnade häälikulised murdeerinevused on registreeritud kõigil sõnakaartidel, keskendutakse mõnel kaardil kindlate häälikumuutuste levikupiiride selgitamisele. Nii on kaardistatud kaashäälikuühendi esinemist või puudumist sõna algul, sõnalõpulisel *o* muutumist *u*-ks, sise- ja lõpukadu, pikkade täishäälikute ja diftongide vahekorra murretes jm.

Enamik kaarte annab mitmekülgset teavet ning ei oleks päris õiglane liigitada neid üksnes grammatilisteks, häälikulisteks või leksikaal-

Andrus Saareste „Eesti murdeatlas” I. Viktor Tammeveski foto

Andrus Saareste „Eesti murdeatlas” I. Kaart ‘seelik’. Viktor Tammeveski foto

seteks. EMA 2. vihiku avakaardil on esitatud murdevariandid lausest *Rahvas läheb kiriku*. Nende kolme sõna murdevastete ja grammatiliste vormide kõrval saame siin jälgida lausekonstruktsiooni, näiteks Juminda poolsaarel on öeldud *rahvas menevät kirkku*, Pühalepas *rahväs lehtvvd keriguze*, Võnnus *rahväs lāvà kerikkule*, Vastseliina murrakus *rahväs lät kerikkohe* jne.

Andrus Saareste keeleatlas tõeäoliselt raamatukauplustes ei kohta, kuid need on olemas vähemalt Eesti suuremates raamatukogudes ja keeleteadusega tegelevates asutustes.

Euroopa keelte atlas

Euroopa keelte atlas – „Atlas Linguarum Europae” (lühendatult ALE) – esitab paralleelselt kõigi Euroopas kõneldavate keelte murdematerjali. Ühtekokku on tegemist 51 riigi territooriumil kõneldava 22 keelerühma keeltega, mis kuuluvad 6 keelkonda. Kaasatud on ka kõik soome-ugri keeled peale handi ja mansi.

Atlasesse koondatud keeleaines hõlmab 546 mõistet. Kaardistatud on taimede ja loomade, inimese ja tema kehaosade, mitmesuguste

tarbeesemete, tegevuste, arvude, omaduste, ilmastikunähtuste jne murdekeelseid nimetusi.

Eestlaste ülesandeks oli peale eesti murrete muretseda lähisugukeelte liivi, vadja ja isuri sõnavara. Karjala lingvistid kogusid karjala murrete kõrval ka vepsa keele ja tollase NSVLi territooriumil kõnelnud ingerisoomi murrete materjali. ALE juhatusse kuulunud Soome keeleteadlase Terho Itkoneni eestvõttel seati kõigi läänemeresoomi keelte aines ühtsesse süsteemi, nii et seda saaks arvuti abil kaardistada.

ALE kaartidel on sõnad tähistatud tingmärkidega, sest Euroopa mastaabis murrete kaardistamine ei ole tsitaatmeetodil tehniliselt teostatav. Sümbolite tiheduseks arvestati kõige rohkem 1 märk 2000 km² kohta. Seda aluseks võttes valisid iga riigi murdeuurijad endale sobivad geograafilised punktid materjali esitamiseks atlas. Ainult mustlasi ei olnud võimalik kindla asualaga seostada, mistõttu mustlaskeele 6 murde andmed tuuakse ära kaardi servale paigutatud riskülikus. Kaardistuspunkte on kokku 2631, neist 407 kajastavad soome-ugri keeli. Eesti keelt esindab atlas 28 murrakust kogutud sõnavara (28 kaardistuspunkti).

Atlas on kaardistuspunktid tähistatud numbritega ja igasse punkti saab paigutada ainult ühe teate (tingmärgi). Mõnegi mõiste kohta on aga kaks või enam võrdväärset sünonüümi ning sel juhul loetletakse teised murdevasted kas kaardilegendi järel või kaardimapi juurde kuuluvas kommentaaride köites.

ALE kaartidel on sõna seaduspärased häälikulised vasted tähistatud samasuguse sümboliga, määratlematud variandid ja eri liidetega tuletised aga erinevatega. Näiteks: sama sümboliga on kaardil märgitud eesti *jõgi* (murretes ka *jogi*, *jögi*, *jegi*, *egi*), isuri ja vepsa *jogi*, soome ja karjala *joki*, liivi *jo'ig*, *jo'ug*, vadja *jõtši*, *jetši*, komi *ju*, neenetsi *jay'a* ja saami *jokkâ*, omaette sümbol on antud Soome mustlaskeele sõnale *jokkos*. Kõigi ühest juurest pärinevate sõnade kaardimärgid on omavahel siiski suhteliselt sarnased, nii et kaardipildil joonistub välja ka lähedaste sõnapere üldlevik. Näiteks on kokku viidavad eesti ja teiste läänemeresoomi keelte *meri*, saksa *meer*, romaani keelte *mare* (*mar*, *mer*), slaavi *more* jt.

Üldpealkirja „Atlas Linguarum Europae” all on eraldi raamatuina ilmunud sissejuhatus (Assen 1975), kaks küsimustikku (Assen 1976, 1979), viis kaardimappi koos kommentaarikõidetega (Assen 1983, Assen/Maastricht 1986, 1988, 1990, Rooma 1997) ning atlase aja-

„Atlas Linguarum Europae” I, 1. Kaart ‘meri’. Viktor Tammeveski foto

lugu, hetkeseisu, tulevikuplaane, tähtsust, tegijaid jms tutvustav raamat alapealkirjaga „Perspectives nouvelles en géolinguistique” („Geolingvistika uued perspektiivid”, Rooma, 1997). Sellest leiame ka ülevaatekirjutised Euroopas kõneldavate keelte ja keelerühmade kohta. ALE 6. vihiku kaardid ning kommentaarid on trükki antud, vihikud 7–12 koostamisel.

Nii grandioosne ettevõtmine on loomulikult nõudnud pikaajalist ettevalmistustööd. Seda perioodi on ilmekalt kirjeldanud Helmi Neetar.¹

UNESCO patronaaži all ellu viidavas projektis osalevad enamiku Euroopa riikide keeleteadlased. ALE sekretariaat töötab praegu Saksaamaal Bambergi ülikoolis. Peaorganisaatoriks – ALE presidendiks, kes täidab ühtlasi ALE peatoimetaja kohuseid, on alates 1998. aastast Wolfgang Viereck. ALE toimetuskolleegium koguneb korra aastas, kordamööda eri riikides. Eestis peeti ALE koosolek 1995. aastal. Siin- kirjutaja sõit tänavusele aastakoosolekule Ljubljanas sai teoks tänu Eesti Kultuurkapitalile.

Kuivõrd Euroopa keelte atlase trükkimine on osutunud väga kulukaks, piirdatakse ilmselt 12 kaardimapid. Kogutud materjalist näeks seega trükivalgust alla veerandi. Mis saab ülejäänust? Hollandis on kaalutud võimalust avaldada see CD-ROMil. Soomlased on hankinud koopiad Uurali keelte andmelehtedest, et avaldada vähemalt Venemaal elavate sugulasrahvaste materjalid kaartidena või lihtsalt andmekoguna.

Minu teada on Euroopa keelte atlast Eestis ainult üks eksemplar ja seegi ebatäielik (puuduvad eraldi raamatuina ilmunud sissejuhatus ja küsimustikud ning atlase 3. vihik koos selle juurde kuuluvate kommentaaridega). ALE 1., 2., 4. ja 5. vihikut, samuti raamatut „Perspectives nouvelles en géolinguistique” saab kasutada Emakeele Seltsis. Eesti keeles on ALE väljaandeid tutvustatud ajakirjas Keel ja Kirjandus.²

Läänemeresoome keelte atlas

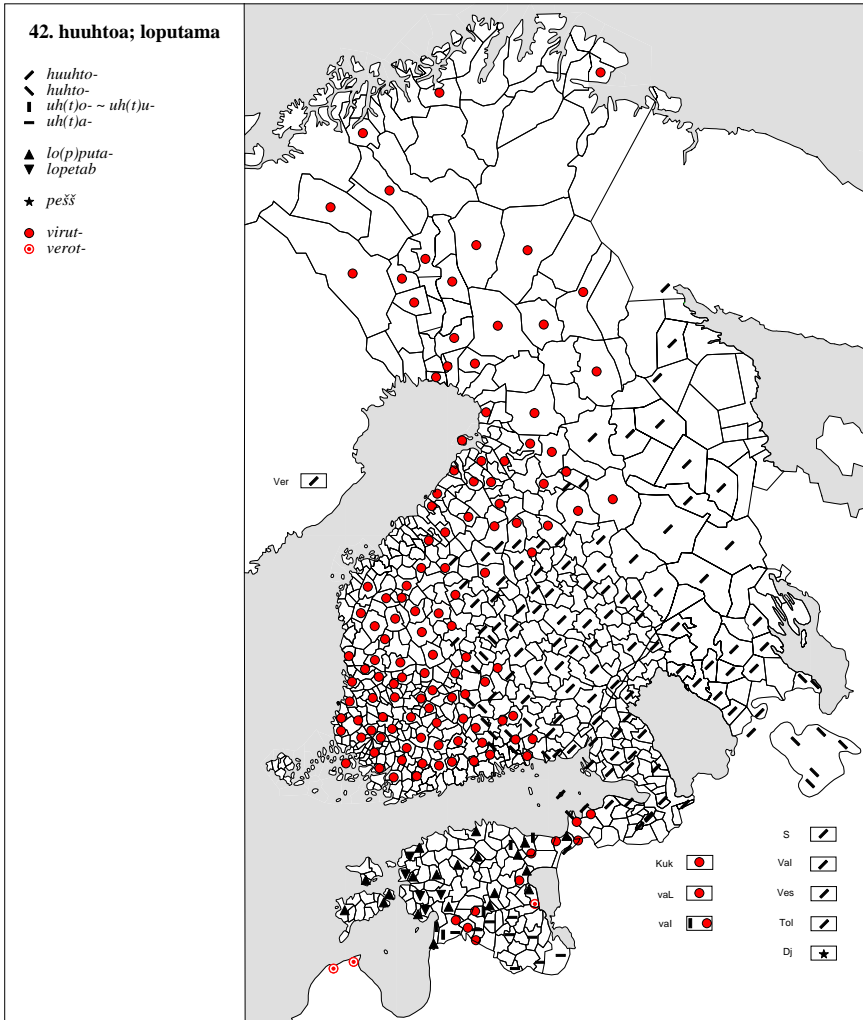
Läänemeresoome keelte atlase „Atlas Linguarum Fennicarum” (lühendatult ALFE) kaartidel näeme kõrvuti soome-ugri keelkonna läänemeresoome haru kõigi seitsme keele (soome, eesti, karjala, isuri, vadja, vepsa, liivi) murdesõnavara. Ühelt poolt võimaldab see jälgida keelenähtuste levikut, sarnasusi ja erinevusi lähedaste sugulaskeelte rühmas tervikuna, teiselt poolt lubab ka muude keelte, eelkõige naabruskes kõneldavate vene, saami, Skandinaavia ja balti keelte uurijatel teha järeldusi kontaktide kohta läänemeresoomlastega.

ALFE on kavandatud kolmeköitelisena, igaühes umbes 300 kaarti koos lühikeste kommentaaridega. Soomekeelsetele kommentaaridele on lisatud saksa- ja venekeelsed sisukokkuvõtted. Atlase sissejuhatus, kaardilegidid ning kaartide loetelu on neljas keeles: soome, eesti, saksa, vene. Teose esimene köide, mis sisaldab ka ulatusliku sissejuhatava osa, on kirjastamisel.

ALFE kaartidel on piirjoontega eraldatud kaardistusalad, mis Eestis ja Soomes kattuvad endisaegsete kihelkondadega. Nii on võimalik esitada ühest murrakust ka mitu sünonüümi. Keeleaines on kaartidele märgitud sümbolitega. Tavaline kaardistusvõrgu tihedus on sama mis ALEs maksimaalne tihedus – umbes 1 : 2000 km². Vajaduse korral, näiteks haruldaste keelenähtuste esiletõstmiseks, antakse aga ALFEs eesti ja soome murrete materjal kihelkonna täpsusega.

Atlase jaoks on kogutud murdematerjal 318 sõnavaralise küsimuse kohta. Enamik küsimusi seostub ühe mõistega – kogutud on sama mõistet tähistavad murdesõnad asjaomastest keeltest. Väiksem osa küsimusi lähtub sõnakujust, nõndanimetatud formatiivist, mis hõlmab ühest algtüvest pärinevate sama liiki sõnade häälikulised vasted.

Selle materjali põhjal on tehtud mitut liiki kaarte. Üsna palju on onomasioloogilisi kaarte, millel esitatakse mingit mõistet tähistavate

„Atlas Linguarum Fennicarum” 1. Kaart ‘loputama’

murdesõnade levik. Variantide suure hulga korral on materjal jagatud mitmele kaardile. Mõnikord annab üks kaart ülevaate eri päritoluga sõnade levikust (nt 'suits' 1: *savu, suits, haiku*; 'keris' 1: *kiuas, keris, ahjo, pätsi, muuri, pesä, uuni, süda*) ning täpsemad sõnavariandid on registreeritud omaette kaardil või kaartidel (nt 'suits' 2: *savu, sau, sauv(v)u, sauhu*).

Uudne võrreldes eelkäsitletud keeleastestega on semantika kaardistamine. ALFE semantikakaartidel saame jälgida sarnase või omavahel lähedase kujuga sõnade kasutust läänemeresoome keeltes, näiteks mida kusagil väljendatakse nimisõnaga *osa*, omadussõnaga *peen* (soome *pieni*), tegusõnaga *magada* (soome *maata*).

Kaartidel kujutatatu mõistmiseks hädavajaliku info leiame samas trükitud kommentaaridest. ALFE materjalil põhinevaid uurimusi koos kaartidega on juba ilmunud keeleteaduslikes ajakirjades ja artiklikogumikes.³

Läänemeresoome keelte atlase tööd koordineerivad Soome kodumaa keelte uurimiskeskus (Helsingi), eesti keele instituut (Tallinn) ja Venemaa teaduste akadeemia Karjala teaduskeskus (Petroskoi). Eestlastest kuuluvad ALFE toimetusse Arvo Laanest, Helmi Neetar, Vilja Oja ja Tiit-Rein Viitso. Projekti on majanduslikult toetanud Eesti Teadusfond (grandid 1240, 1828 ja 4193) ning Soome, Eesti ja Venemaa (varem NSVL) teaduste akadeemiad (teadlaste välisvahetus).

Keeleastlased – milleks?

Keelekaardid aitavad meil orienteeruda keelemaastikul, keeles kajastub aga kõik inimeste elukeskkonnaga seonduv. Sõnade ja nende tähenduste sarnasused ning erinevused reedavad kõnelejate ajaloolist, kultuuriloolist, etnilist ja geograafilist tausta. Mõiste, mille väljendamiseks murdesõna mingil alal puudub, on olnud selle asukaile tundmatu. Näiteks pole eesti keeles ei tomatit ega lehist tähistavaid vanu murdesõnu, sest need on Eestis suhteliselt uued taimed, kuid niisuguse loodusnähtusega nagu virmalised on vanad eestlased kokku puutunud (vt allpool). Laensõnad osutavad mitmesuguste kultuuriühenduste lähtekohtadele ja levikuteedele, sageli ka laenamise ajale.

Mitmeid mõisteid on inimesed väljendanud mingit muud eset, olendit, nähtust jne tähistava(te) sõna(de) kaudu. Näiteks virmaliste kohta öeldakse eesti murretes ka *põhjakad, põhjalised, laplased*, kasu-

tatakse ühendeid *taeva-*, *põhja-*, *põhjamaa* või *Lapimaa valgus*, *põh-jakoit*, *-virvendus* või *-kiired*, virmaliste valgusmängu kirjeldatakse väljenditega *põhi* (*taevas*, *põhjataevas*, *põhjameri*) *põleb* (*leegitseb*, *loidab* vms), *virmalised* (*põhjalased*, *põhjalaplased* vms) *vehklevad* (*vihtlevad*, *lehvivad*, *taplevad* jne), Setus on lausunud koguni, et *vaarungilatsõ* 'vaaraolapsed' *`võitlõsõ* *`vasta* *`ilmu*. Sageli annab nimetamis-motiivide analüüs aimu inimeste endisaegsest maailmakäsitlusest, uskumustest, kommetest ja arusaamadest.

Keeleatlased on hindamatu väärtusega andmekogud keeleteadus-liku uurimistööks, saame ju siin korrigeerida samu nähtusi kõigis kaardistatud ala murretes. Üksinähtuste levilad kogusummas võimaldavad määratleda murde- ja keelepiire (need ei ühti kaugeltki alati riikide või haldusalade piiridega) ning seda, kas üleminek on järsk või sujuv (viimasel juhul eri nähtuste levik päriselt ei kattu). Näiteks toovad läänemeresoome keeleatlase kaardid esile läänemeresoome ida- ja läänerühma ning põhja- ja lõunarühma vastandumise, lõunaesti murrete ajaloolised sidemed läänemeresoome ida- ja põhjarühma keeltega, soome edelamurrete kontaktid põhjaesti murretega jne. Selle põhjal saame teha järeldusi asustusajaloo ja läänemeresoome hõimude omavaheliste suhete kohta.

Maailma esimese keeleatlase autor Jules Gilliéron nimetas oma töö ühe peamise eesmärgina soovi talletada teaduse ja tulevaste põlvete jaoks osagi kohalike murrete rikkustest, enne kui need ühiskeele mõjul kaovad. Seda otstarvet täidavad ka kõik järgnevad murdeatlased.

-
- ¹ H. Neetar, „Atlas Linguarum Europae” (ALE). – Keel ja Kirjandus 1977, nr 6, lk 376–377; H. Neetar, Ka selle maa keel. (Euroopa keeleatlase ainetel) – Kodumurre 1982, nr 15, lk 3–12; H. Neetar, ALE ja aletama. – Eesti filoloogias poolsajand Teaduste Akadeemias. Eesti Keele Instituut. Tallinn 1997, lk 282–288.
 - ² A. Laanest, Euroopa keeleatlas. – Keel ja Kirjandus 1986, nr 5, lk 312–313; H. Neetar, Euroopa keeleatlasest. – Keel ja Kirjandus 1998, nr 11, lk 792–794.
 - ³ V. Oja, Läänemeresoome *sooja*-adjektiividest. – Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagenarii 16. V 1998. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 228. Helsinki, 1998, lk 360–367; V. Oja, Words for Flax in the Finnic Languages. – Linguistica Uralica XXXVIII [2002, nr 2], lk 81–92. Mitu läänemeresoome keelte atlase teemalist kirjutist on avaldatud kogumikus „Studia ad geographiam linguarum pertinentia” (Eesti Keele Instituudi toimetised 6. Tallinn, 2000).